

KATI NAUMANN

Waar wij
kinderen
waren

Vertaling Jasper Mutsaers

HarperCollins

Voor het papieren boek is papier gebruikt dat onafhankelijk is gecertificeerd door FSC® om verantwoord bosbeheer te waarborgen.
Kijk voor meer informatie op www.harpercollins.co.uk/green.

HarperCollins is een imprint van Uitgeverij HarperCollins Holland, Amsterdam.

Copyright © 2021 Kati Naumann

Oorspronkelijke titel: *Wo wir Kinder waren*

Copyright Nederlandse vertaling: © 2021 HarperCollins Holland

Vertaling: Jasper Mutsaers

Omslagontwerp: HarperCollins Germany

Bewerking: Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: © Plainpicture/Miguel Sobreira – The Rauschen Collection; © Shutterstock

Foto auteur: © Clementine Künzel

Zetwerk: Mat-Zet B.V., Huizen

Druk: CPI Books GmbH, Germany, met gebruik van 100% groene stroom

ISBN 978 94 027 1048 9

ISBN 978 94 027 6609 7 (e-book)

NUR 302

Eerste druk september 2022

Originele uitgave verschenen bij HarperCollins Germany GmbH, Hamburg.

HarperCollins Holland is een divisie van Harlequin Enterprises ULC.

* en ™ zijn handelsmerken die eigendom zijn van en gebruikt worden door de eigenaar van het handelsmerk en/of de licentienemer. Handelsmerken met ® zijn geregistreerd bij het United States Patent & Trademark Office en/of in andere landen.

www.harpercollins.nl

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Het e-book is beveiligd met zichtbare en onzichtbare watermerken en mag niet worden gekopieerd en/of verspreid.

Alle in dit verhaal voorkomende personen zijn ontleend aan de fantasie van de schrijver. Elke gelijkenis met bestaande personen berust op toeval.

De speelgoedtestster

Eva moest wakker blijven. Ze nipte van haar koffie, die allang bitter smaakte, en keek hoe laat het was. Halftwee 's nachts. Het was bijna zover. De nerveuze voorpret, die haar sneller deed ademen, haalde een herinnering naar boven.

Het opwindendste werk dat ze ooit gedaan had, was dat van speelgoedtestster. Haar carrière begon op haar vijfde en duurde zo'n beetje tot haar dertiende. Hoewel dat meer dan vier decennia geleden was, kon ze zich dit verrukkelijke gevoel opeens weer overduidelijk voor de geest halen. Het gevoel dat ze had in het korte moment tussen het op de tafel zetten van de gevulde, van Dederon gemaakte tas, en het eruit halen van de te testen spullen. Ze wist van tevoren nooit wat er in de tas verborgen zat. Het was nooit een teleurstelling.

Eva keek nog een keer hoe laat het was. Staand voor het helemaal geopende raam keek ze het donker in. Het van dichtbij komende gekabbel merkte ze nauwelijks op. Het water in de rivier stond laag. Er was een briesje opgestoken, dat vochtigheid uit het bos meevoerde. Hoewel er in de donkere nacht niets te zien viel, zag ze de berg aan de voet van de stad vóór zich, en de berg met het kasteel erop achter zich oprijzen. Het oude centrum van Sonneberg slingerde door het smalle dal van de Röthen. De ligging van de huizen was zo geborgen als een veilige moederschoot.

Eva was hier opgegroeid, in de speelgoedstad van de Duitse Democratische Republiek, waar het om niks anders draaide. In ieder gezin werkte al generaties lang wel iemand in de speelgoedfabriek. Eva had op de vakschool in Sonneberg de opleiding tot

speelgoedontwerpster gevolgd. Meteen na haar examen zette ze in alle rust haar twee verplichte kinderen op de wereld. Ze had de garantie dat er een baan met kinderopvang in een van de filialen van de bedrijfscomplexen van de speelgoedindustrie op haar wachtte. Maar op het moment dat haar jongste dochter oud genoeg was voor de crèche, waren er geen staatsbedrijven meer. Voor Eva voelde dit alsof ze jarenlang op zwemles had gezeten, om vervolgens vast te stellen dat er nergens meer water was.

Terwijl ze er toch voorbestemd voor leek te zijn. Eva was een hartstochtelijke speelgoedtestster. Ze had het altijd zeer serieus genomen. Blenders, hijskranen met zwengels, poppen met luiers aan, pluchen beren die konden lopen, met raketten uitgevoerde voertuigen, voorzien van in gereedheid gebrachte munitie, ijzeren blokkendozen met een motor, radiografisch bestuurbare auto's met bowdenkabels. Het was geheim speelgoed dat zich nog in de ontwikkelingsfase bevond, waarvan de kinderen uit andere steden in de republiek geen weet hadden, niet eens in Berlijn, waar ze zelfs al yoghurt en houdbare melk hadden. Het meeste speelgoed dat Eva testte, was afkomstig van staatsbedrijf Sonni. Eva vond zichzelf destijds gewichtig. Ze had altijd het gevoel gehad dat het alleen van haar afhing of speelgoed de winkels haalde, maar de waarheid was dat ze helemaal niet geschikt was voor het werk. Ze ging veel te netjes met haar spullen om. Ze wist beter dan wie ook uit hoeveel fases het productieproces bestond en hoe zorgvuldig alles gemaakt werd. Eva's wildere neefje Jan daarentegen kreeg het voor elkaar om opwinddieren te strak op te winden of de assen van plastic auto's te slopen.

De kinderen waren automatisch in de groep testers terechtgekomen. Hun ouders werkten bij een bedrijfsonderdeel van Sonni, en daarom bezochten zij de kleuterschool van het bedrijf. Daar kregen de kleuters prototypes waarmee ze een hele tijd speelden. Aan het eind van de week werden ze er door de juffen uitgebreid over be-

vraagd. Er moesten verslagen van gemaakt worden en vragenlijsten over worden ingevuld. Als het speelgoed de grootste rouwdouwers van Sonneberg overleefd had, was het rijp voor de kinderen van de DDR en het Oostblok, en ook voor de catalogus van Neckermann. Het mooiste van alles was dat de proefpersonen het speelgoed na de testfase mochten houden.

Eva bezat er niets meer van. Haar moeder had alles zonder iets aan haar te vragen weggegooid. Niet om haar te krenken, maar uit praktische overwegingen. Ze was verhuisd naar een kleine nieuwbouwwoning, en dat huis had geen zolder.

Eva merkte dat ze de laatste tijd merkwaardige sentimentele aanvallen had, en ze had zich voorgenomen deze dingen opnieuw aan te schaffen. Sommige praatte ze los bij vrienden en kennissen, andere vond ze op vlooiemarkten, en weer andere, afgetrapt en versleten, op internet. Vaak betaalde ze een veelvoud van wat het ooit splinternieuw had gekost. Dat was een luxe die ze zich eigenlijk niet kon veroorloven. Eva was nooit meer zo royaal betaald als voor het speelgoedtesten.

Ze liep bij het donkere raam vandaan. Er brandde nergens licht, haar burens sliepen allang. Maar in de vs was het nu primetime wat betreft internetveilingen.

Eva was eigenlijk op zoek geweest naar een bepaald vilten beest, een varkentje in matrozenpak, dat ze ooit in bezit had gehad. In plaats daarvan stuitte ze op een pop van Langbein. Sindsdien checkte ze deze veiling meerdere keren per uur. Ze ging ervan uit dat ze geen concurrentie kreeg. Poppen van Langbein waren zeldzaam, maar niet erg waardevol of bijzonder gewild.

Eva bekeek de foto's van de veiling. De pop had een tener lijfje van geitenvel, volgepropt met houtwol, en de benen hadden verbazingwekkend intact gebleven kniegewrichten. De oogkassen van het porseleinen hoofdje bevatten donkere slaapogen. Eva's blik volgde de ronding van de opgetekende wenkbrauwen. De linker

was een beetje omhooggeschoven, wat het gezichtje iets verbaasds gaf, maar echt doorslaggevend was het merkteken in de nek. 1910 – AL, van Albert Langbein. Eva behoorde tot de familie Langbein. Maar als kind al was ze deze traditierijke naam kwijtgeraakt. Ze wilde niet denken aan de naam waarvoor haar moeder die verruild had.

Vanuit haar ooghoek zag ze dat het prijsvakje veranderde en een hoger bedrag aangaf. Zonder erbij na te denken typte Eva een nieuw bod in en ze werd meteen weer overtroefd. Ze dacht te weten wie er zo brutaal was. Er was maar één persoon die vond dat hij meer recht had op de familiegeschiedenis, omdat hij nog steeds Langbein heette.

De veiling duurde nog maar tien minuten. Zonder aarzelen pakte Eva de telefoon. Het leek een eeuwigheid te duren voor er werd opgenomen.

‘Ben je niet helemaal lekker? Enig idee hoe laat het is?’ klonk de slaperige stem van haar neef Jan.

‘Waar is dit goed voor? Waarom wil je die pop voor mijn neus weggapen?’ snauwde Eva.

‘Ben je nou helemaal gek geworden? Het enige wat ik wil, is slapen. Sommige mensen moeten werken.’

Het lukte Jan nog altijd om zijn nicht met één achteloze opmerking te kwetsen. En toch was het dit speldenprikje dat de afstand tussen hen verkleinde, en dat maakte dat het weer was zoals vroeger. Eva had altijd precies geweten hoe Jan klonk als hij loog. Tenzij hij in de tussentijd wel heel doortrapt geworden was, had ze hem inderdaad wakker gebeld.

‘Ik heb momenteel wel wat anders aan mijn hoofd,’ bromde hij nog, en hing op.

Koortsachtig keek Eva hoe laat het was. Nog vier minuten. Ze kende nóg iemand die belangstelling zou kunnen hebben voor een Langbeinpop. Maar haar zou ze absoluut niet bellen.

In plaats daarvan voerde ze een heel hoog bedrag in, en keek vol leedvermaak toe hoe de onzichtbare bieder aan de andere zijde meerdere keren probeerde haar te overtreffen en daarmee het bedrag steeds verder omhoogjoeg. Als ze die pop dan niet kon krijgen, moest haar concurrentie op z'n minst zoveel betalen dat het pijn deed. Meteen daarna was de veiling afgelopen en ontving Eva een geautomatiseerd bericht. Haar bod was het hoogste. Eva had gewonnen. Maar die prijs!

Het volgende moment begon haar telefoon zacht te rinkelen en verscheen er een bericht in beeld. Afkomstig van haar nicht Iris. Dat heet karma, schat.

Hoezo wist Iris altijd alles? Een onprettig gevoel nam steeds meer bezit van Eva. Ze geloofde niet in voorgevoelens en voortekenen, zoals haar nicht. Ze was praktisch ingesteld en wilde veel liever weten of ze zich ook nog kon terugtrekken uit de veiling.

Ze hadden elkaar al lange tijd niet meer gesproken. En op goede voet stonden ze al helemaal niet. Toch besloot ze haar trots opzij te zetten en Iris te bellen.

'Ik kon toch niet weten dat ik uitgerekend tegen jou opbood?' opende Eva het gesprek.

Aan de andere kant van de lijn was slechts een spottend lachje te horen.

'Ik zie uiteraard af van de koop en gun hem jou,' zei Eva, en ze probeerde haar stem een genereuze ondertoon te geven.

'Welnee,' kaatste Iris schijnheilig terug. 'Je hebt die pop eerlijk verdiend. Ik geef me gewonnen.' Na een oorverdovende stilte voegde ze eraan toe: 'Tenzij je je het niet kunt veroorloven. Dan help ik je uiteraard uit de brand.'

Daar was-ie weer, die in vriendelijkheid gedrenkte arrogantie van Iris, die Eva's bloed altijd al had doen koken. Verontwaardigd wees ze deze verdenking van de hand.

'Jeetje,' zei Iris. 'Liegen is nog steeds niet je sterkste kant.'

‘Klopt,’ merkte Eva koeltjes op. ‘Misschien moet ik bij jou op les.’

Zonder verder iets te zeggen hing ze op, en ze dacht aan Jan. Maar hij was ook geen beste leugenaar. Ze haalde hun korte gesprek terug, en het werd haar duidelijk dat er iets niet helemaal in de haak was.

Jan en Eva hadden bij elkaar in huis gewoond, en hadden vanaf de kleuterschool bij elkaar in de klas gezeten. Hij had klappen voor haar uitgedeeld als hij dat nodig vond, en zij had in een ander handschrift zijn huiswerk gemaakt, omdat hij soms een beetje traag van begrip was. Ze waren destijds als broer en zus voor elkaar, maar dan beter. Ze hoefden zowel hun ouders als hun speelgoed niet met elkaar te delen. En toen kwam hun nichtje Iris over uit het Westen, nadat je geen bezoekersspasje meer nodig had voor Sonneberg. Eva, Jan en Iris brachten een schijnbaar eindeloze zomer door in de fabriek van hun grootouders. Eva’s moeder beweerde weliswaar dat drie er één te veel was, maar daar had ze geen gelijk in. Iris was als de zus die Eva altijd al had willen hebben. ’s Nachts sliepen ze op zolder, op zakken gevuld met schuimrubber voor de pluchen beesten. Eva en Jan legden Iris tussen hen in, zodat ze beiden de lucht van wasmiddel en appelzeep roken, die Iris bij iedere beweging verspreidde. Ze kauwden zelfs op de kauwgum die Iris weg wilde gooien, die zelfs in deze toestand aanlokkelijker was dan hetgeen in de staatswinkel verkrijgbaar was.

Toen de zomer voorbij was en Iris terug moest naar de andere kant van de Muur, wist Eva dat twee er één te weinig was.

Eva wist niet zeker wanneer ze uit elkaar gegroeid waren. Toen Jan verhuisde uit Sonneberg? Toen Eva doorkreeg dat Iris op haar neerkeek? Toen haar ouders het bedrijf failliet lieten gaan? Of kwam het door de afschuwelijke gezamenlijke erfenis waar ze allemaal aan vastzaten? Hoe langer Eva erover nadacht, hoe duidelijker het werd dat het al eerder gebeurd moest zijn. Het was begonnen met de praatjes.

De vooruitgang

April 1910

Otto Langbein hupte ongeduldig van de ene voet op de andere. Zijn nieuwe schoenen knelden, maar hij moest volhouden. Als hij nu van zijn plek ging, miste hij het wonder. Er had zich voor de Hertog Georg Schule in de benedenstad een lange rij kijklustigen gevormd, die maar langzaam opschoot. Iedereen was hiernaartoe gekomen om de prachtige beeldengroep te bewonderen. Die was nu nog voor iedereen vrij toegankelijk in de gymnastiekzaal, maar zou komende week al verscheept worden naar de wereldtentoonstelling in Brussel. De hele stad wilde ernaar kijken, uit nieuwsgierigheid en beroepsmatige interesse.

Albert Langbein streek zijn snor plat en wees zijn kinderen terecht. ‘Sta niet zo te trappelen. Het is geen pleziertochtje. Ga in de rij staan.’

Dat hield in dat Fritz, als grootste en oudste, naast zijn vader moest komen staan, Else vóór hem, dan Hilda, en het plekje vooraan, bij moeder, was bestemd voor de kleinste, Otto. Zijn moeder, Mine, spuugde in de punt van haar jas en veegde zijn gezicht schoon. Daarna bekeek ze hem uitvoerig en haalde een pleister tevoorschijn. Daarmee plakte ze iedere morgen zijn flaporen tegen zijn hoofd.

Daarna keek ze nerveus naar de kleine torenklok op het dak van de school. ‘Ik heb zo’n vermoeden dat we de middagpauze niet gaan halen,’ klaagde ze.

Mines vermoedens waren altijd juist, maar in dit geval hoefde je

geen profeet te zijn om te weten dat ze op het middaguur absoluut nog niet aan de beurt zouden zijn.

‘Dit heeft voorrang,’ bepaalde Albert.

Else en Hilda wisselden een verraste blik. Er was in de familie Langbein nog nooit iets belangrijker geweest dan de heilige middagpauze.

‘Als jullie dit gezien hebben,’ verduidelijkte Albert, ‘dan weten jullie wie wij zijn.’

Het liep al tegen enen toen ze eindelijk bij de ingang van de gymnastiekzaal waren. Mine maakte zich steeds meer zorgen over het middageten, maar haalde het niet in haar hoofd om erover te beginnen.

De zaal lag in het schemerlicht, en eenmaal binnen zat er nog steeds weinig schot in. Ze stonden al tien minuten op dezelfde plek. Het was benauwd en bedompt, en er werd luidkeels gesproken.

Veel van hen waren betrokken geweest bij dit wonder. Iedereen die ook maar een schroefje had aangedraaid, schepte erover op. Aan de hand van de tekeningen en het ontwerp van de directeur van de technische school hadden de Sonnebergse fabrikanten met behulp van hun werknemers en toeleveranciers zevenenzestig beelden gemaakt die samen een Thürisch-Frankische kermis vormden.

‘Het moet wel héél erg mooi zijn,’ merkte Else snibbig op, ‘als iedereen er zo lang naar blijft kijken.’

Otto hupte op zijn tenen, en Hilda tilde hem op, zodat hij meer kon zien.

‘Ik zie iets!’ riep hij plotseling opgewonden. ‘Glazen pegels, zoals in de kerstboom! Misschien is het kindje Jezus er ook!’

Meer zag hij niet, en Albert, die wist wat hun te wachten stond, zweeg als het graf tegen zijn kinderen.

En toen mochten ze eindelijk een stuk naar voren. De mensen voor hen gingen aan de kant en het schouwspel werd zichtbaar.

Otto's mond viel open, hij zette grote ogen op, en zelfs de scherpzinnige Else slaakte een gelukkig kreetje.

Het was alsof een tovenaar de kermis had bezocht en bevroren. Voor hen was een denkbeeldige kermis te zien, met levensechte beelden, huizen en decors, die verder naar achteren omhoogliepen en perspectivisch kleiner werden.

De kinderen wisten niet waar ze het eerst moesten kijken. Aan de zijkant draaide een uit meerdere verdiepingen bestaande, volledig bezette draaimolen, met ornamenten van glas uit Lauscha op het baldakijn. Ze ontdekten een schiettent waar je een houten pop kon winnen. Een koopvrouw verkocht poppen van fruit aan verbaasde bezoekers, een poppendokter repareerde speelgoed, in het café werd geschonken, er hield een postkoets stil op het marktplein, en er arriveerde net een rondreizend circus.

‘Wat is dat?’ riep Otto. ‘Wat is dat voor gek wezen?’

‘Dat is een kameel,’ zei Else met een blik alsof ze alles wist, hoewel ze dit vreemde dier ook alleen maar van plaatjes kende. Otto huiverde. De kameel zag er zo levensecht uit dat hij verwachtte dat het beest zich elk moment naar hem kom omdraaien. Op de rug van de kameel gingen twee verklede aapjes tekeer. Op een pony zat een beeldschone circusartieste in zo'n kort rokje dat Otto er nauwelijks naar durfde te kijken. Een dompteur met een fez op zijn zwarte haar liep rond met een beer. Er waren clowns en honden, maar het allermooiste was een Afrikaanse trommelaar met gouden sieraden en schelpen. Otto wachtte op het geluid van het instrument, maar de trommelstok hield vlak voor de trommel stil.

Alles was tot in het kleinste detail levensecht uitgevoerd. Otto ontdekte een geüniformeerde omroeper met een bel in zijn hand. Het leek bijna of je de kloppende aders onder zijn gerimpelde huid kon zien.

‘Kijk daar!’ riep Albert plotseling, en de stem van de altijd zo beheerste fabrikant beefde. ‘Kijk dan! Daar zit onze pop!’

Ze zat in de bovenste etage van de draaimolen, en steeds als Otto haar dacht te zien, was ze alweer voorbijgeflitst.

‘Kijk maar eens goed,’ zei Albert plechtig. ‘Dit is waarom Sonneberg de grootste speelgoedmetropool is. En wij maken er deel van uit. Onze pop reist naar Brussel en laat de wereld zien waartoe de Langbeins in staat zijn.’

Otto staarde naar het prachtige tafereel en werd overvallen door een ontroering die hij nog nooit eerder had gevoeld. Voor het eerst meende hij zijn vaders enthousiasme voor het handgemaakte speelgoed te begrijpen. Het ging helemaal niet om aantallen en bestellingen. Het draaide om schoonheid en de lol die je ervan had.

De kinderen konden zich er niet van losrukken. Ze ontdekten steeds weer nieuwe details: glazen sterren op het dak van de draaimolen, marionetten in de schiettent, een teckel, een mopshond, een poedel en boven het geheel wapperende rood-witte vlaggen.

Maar toen begonnen de mensen achter hen zo onstuimig te dringen dat ze verder moesten lopen. Bedwelmd wankelden ze zwijmelend de gymnastiekzaal uit en knipperden verbaasd met hun ogen in de druilerige buitenlucht. Van de pracht en praal bleef hier buiten niets over.

Het tafereel uit Sonneberg was niet alleen op de wereldtentoonstelling in Brussel onderwerp van gesprek. Ook op de beurs van Leipzig, in mei, werd er hoog over opgegeven. Toen de speelgoedmakers aan het nieuwe seizoen begonnen, waren de catalogi van de firma Langbein uitstekend gevuld.

De eerste werkweek na de winterstop liep ten einde. Door de modderige straten sloften bezorgmeisjes met volgepakte manden. Ze hadden grote afstanden afgelegd, hadden goederen bij zich uit Heinersdorf, Neustadt, Lauscha en het gehele westelijk gelegen

achterland en namen materialen en onderdelen mee terug die verder verwerkt moesten worden. Hun grote, volgepakte manden herbergden mechanisch blikken speelgoed, muziekinstrumenten, duveltjes-uit-een-doojsje, houten schepen en treinen, viltten beesten, beweegbaar speelgoed dat werd aangedreven door een uurwerk, handpoppen en onderdelen voor het maken van poppen. Ze spoedden zich naar werkplaatsen, bezorgden spullen bij uitgevers, haalden nieuwe materialen op en brachten roddels over.

Het was Flora's eerste dag als bezorgster, en als loon zou ze er een zuurtje voor krijgen. Met dat in het vooruitzicht liep ze met de nage-noeg blinde rottweiler die de korfwagen met de spullen trok door de Steinersgasse. Op de helling werden ze beiden bijna achteruitgetrokken. Flora kwam uit het noorden, uit de richting van Neufang. Het laatste stukje voerde haar langs de scheefstaande, onregelmatige huizen die tegen de stadsberg geperst stonden. Aangekomen bij de kleine T-splitsing, waar de steeg naar de Marktstrasse op uitkwam, kwam de wereld haar uitgestrekt en weids voor. De hoge luchtdruk hield de rook van de kachels laag bij de grond, waardoor de zon boven de vakwerkhuizen slechts als een vaag licht te zien was. Er werd hier het hele jaar door gestookt, zodat de van vochtig, stinkend papierpulp gemaakte ledematen konden drogen.

In bijna alle huizen in de buurt werd voor poppenmakers gewerkt, en de werkplaatsen waren allemaal gespecialiseerd in een bepaald onderdeel. Je had ooginzetters, pruikenmakers, poppenkappers, hoedenmakers, schoenmakers, ledenmatenmakers, stemmenmakers en naaisters. Flora's vader was steker. Hij stak poppenbeentjes uit papierpulp. En die beentjes moest Flora dus altijd aan het eind van de week uitleveren.

Ze hield stil voor het huis van poppenfabrikant Langbein. Ze kende de familie; Mine Langbein was haar peettante. Met haar hoofd in haar nek keek ze naar het raam boven haar. Ze was op zoek naar Otto. Flora hield van Otto, met de totale overgave van een

vierjarige. Otto daarentegen zag haar niet staan, want hij was al negen en dus nagenoeg volwassen.

Hun vaders waren allebei leerling bij slagerij Müller in de Breitenstrasse, en vulden hun karige loon aan met thuiswerk. Maar waar Flora's vader de extra inkomsten naar het café bracht, zette Albert Langbein het opzij en investeerde het meteen weer. Veel Sonnebergse fabrikanten verkochten het speelgoed dat ze in hun eigen werkplaats maakten aan grote verkopers, zodat het overal op de wereld van de hand ging. Maar Albert Langbein wilde van niemand afhankelijk zijn. Hij exporteerde liever zelf.

Daarom hing er aan de gevel van het huis een nieuw bord, waaruit het trotse gevoel van een jonge ondernemer sprak: POPPENFABRIEK ALBERT LANGBEIN. Daarbij was het huis geen schitterende villa, zoals dat van Linder, die zijn hele leven nog nooit één pop gemaakt had, maar er wel rijk mee geworden was. De zogenaamde fabriek van de Langbeins was werkplaats en woonhuis ineen.

Ze bond haar rottweiler vast aan het ijzeren hekje dat de voortuin scheidde van de straat. Uit de vacht van de hond steeg warmte op, en Flora verwarmde zich even. Het wilde dit jaar maar geen lente worden. Ze trok de zoom van haar schort omlaag. Het afgelopen halfjaar was ze sneller de hoogte in geschoten dan de zus boven haar uit haar kleren kon groeien.

Ze droeg de met doek bedekte halfdekken naar binnen. Dat waren grote uit houtspaан gevlochten plateaus waarop de grijze poppenbeentjes netjes opgestapeld werden.

Ze liep voorbij de gesloten toonkamer naar de houten trap en ging naar boven. De werkplaats, die ook als keuken diende, bevond zich op de eerste verdieping. Toen Flora de deur openmaakte, kwam haar warmte tegemoet. Op de ijzeren hardplaten van het fornuis kookten beenderlijm en zure groentesoep. Overal stonden planken met stokken, waar de poppen opgeprikt waren om te drogen. Er stonden manden met plukken haar van mohair pruiken,

poppenkleertjes en schoenen. Dit was de plek waar alle onderdelen uit de verschillende werkplaatsen samenkwamen en veranderden in echte poppen.

Flora's peettante, Mine, telde het aantal bestelde beentjes uit en noteerde deze. Flora's vader kreeg die avond zijn geld.

Mine vroeg of haar petekind nog nieuwtjes had. 'Ik droomde dat de ooievaar jouw nieuwe zusje afgelopen nacht uit de vijver gevestigd heeft.'

Flora knikte niet bijster enthousiast en vertelde dat het een jongetje geworden was. 'Van harte gefeliciteerd!' antwoordde Mine, die het wel beviel dat haar intuïtie haar weer eens niet in de steek gelaten had. 'Je bent vast heel blij met je broertje.'

Flora haalde haar schouders op. 'Ach, valt wel mee. Bij andere mensen gaan kinderen dood. Bij ons worden het er alleen maar meer.'

Ze had een hele trits zussen, en de meesten hielpen bij het verwaarden van de poppenbeentjes. De kinderbescherming stond dit weliswaar niet toe, maar niemand kon het zich veroorloven af te zien van de noodzakelijke extra handen.

Mine haalde een zakje uit een keukenlade en stopte het Flora toe. 'Geef dit aan je ouders. En breng mijn felicitaties over.'

Flora loerde in het zakje. Er zaten een godsdienstige spreuk en een muntstuk van vijf mark in. Flora was trots dat ze zo'n belangrijke boodschap mocht overbrengen. Haar peettante kon haar eigen kinderen beslist niet met geld op pad sturen. Ze zouden er bij Kaufmann meteen suikergoed van kopen. Maar Flora wilde Mine niet teleurstellen. Ze wist dat ze ijveriger, netter en bescheidener moest zijn dan de kinderen van Langbein, wilde haar peettante haar gunstig gezind blijven.

Mine richtte zich weer op haar werk. Flora keek verlegen toe en wachtte tot iemand haar sommeerde om te gaan zitten. Het rook zo lekker naar groente en azijn; thuis zou ze weer dunne lammetjespap

krijgen. Maar iedereen had het druk; niemand besteedde nog aandacht aan haar.

De grote, eenvoudige werktafel nam de hele ruimte in beslag. Fritz zat op een krukje vooraan aan tafel, en Flora moest uitkijken dat ze niet tegen hem aan liep. Met een precies afgemeten mengeling van grof geweld en behoedzaamheid vulde hij de van geitenleer gemaakte huiden met vlas, net zo lang tot ze helemaal gevuld waren en op een dikke buik leken. Aan de andere kant zat Otto ineengedoken grijze proppen papierpulp in roze verf te dopen. Hij mompelde er getallen bij, want zijn vader had het aantal stuks doorgegeven. Pas als ze klaar waren, mochten ze achter het huis spelen. Hun moeder naaide tressen van mohair en plakte de pruiken als ze klaar waren vast met beenderlijm. De gezichten op de dure porseleinen poppen uit de fabriek van Armand Marseille beschilderde Albert Langbein altijd hoogstpersoonlijk in de avonduren. Zijn dochters kleedden de poppen die klaar waren aan, deden hun haar, compleet met strik, en zetten ze daarna met een paar steken vast in een doos, zodat ze goed beschermd waren tijdens hun reis.

Flora bezat zelf geen pop. Ze had tot nu toe alleen de onderdelen ervan gezien die bij haar thuis gemaakt werden. Verrukt bekeek ze het speelgoed dat klaar was, en klapte verheugd in haar handjes.

Nu pas zag Mine dat die kleine nog steeds in de keuken stond. 'Ga maar zitten,' zei ze. 'Dan mag je mee-eten.'

Flora gehoorzaamde en ging naast Otto naar zijn behendige vingers zitten kijken, die bliksemsnel minuscule teennageltjes schilderden.

Iedere middag, als de klok in de oude school twaalf uur sloeg, kwam Albert Langbein thuis uit de slagerij in de Breitenstrasse, om met de rest te eten.

De vrouwen zetten borden en bestek klaar en hielden zich bezig met de soep.